

Bireyin Kimlik ve Karakter Değişim ve Dönüşümünde Toplumsal Faktörlerin Fonksiyonları

Hilmi KELEŞ*

*Dr. Diyanet İşleri Başkanlığı, Kırıkkale İl Müftülüğü, Kırıkkale, Türkiye

E-mail: hilmikeles1571.hk@gmail.com

ORCID: 0009-0004-8333-4176

ROR: 007x4cq57

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 13 Ekim 2025

Kabul Tarihi: 26 Aralık 2025

Yayın Tarihi: 31 Aralık 2025

Değerlendirme: Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Kurul İzni: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmemektedir. Bu çalışmada kullanılan veriler yayınlanmış kaynaklar üzerinden literatür taraması yoluyla elde edilmiştir.

Etik Bildirim: ahif@ahievran.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahilahiyat>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

• • •

dergipark.org.tr/tr/pub/ahilahiyat

Öz

Birey, toplum, toplumsal faktörler ve toplumsal kurumların etkileşimi insan ve toplum hayatının vazgeçilmez bir aksiyonu olmak üzere devam etmektedir. Bu durum tarihî ve sosyolojik bir vakiydir. Bu etkileşim, bireyin karakterinin yüzde seksenini meydana getirecek bir yoğunlukta ilk olarak ailede başlamakta ve devam etmektedir. Ailede başlayan gelişim, kişilik inşası, değişim ve dönüşüm süreci okulla birlikte aileden ayrılan çocuk için toplumsal faktörlerin bünyesinde onların etkileri ile devam etmektedir. Bu faktörler; okul (eğitim kurumları), din, sosyo-kültürel yapı, medya, sosyal medya, dijital mecralar, sivil toplum kuruluşları (cemaatler, dernekler, sendikalar) ve arkadaş çevresi olarak temayüz etmektedir. Bütün bu faktörler, farklı ve kendilerine özgü yoğunluklarda olacak şekillerde bireyin karakter oluşumuna, kimlik şekillenmesine, belli oranda şekillenen kimliğin değişim ve dönüşümüne olumlu veya olumsuz manada tesir etmektedir. Araştırmanın yürütülebilmesi amacıyla öncelikle konu ile bağlantılı çalışmaları kapsayacak bir genişlik ve sınırlılık içerisinde alan yazın taraması gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın yazım aşamasında, yapılan alan yazın araştırmasının üzerine bina edilen belgesel tarama/dokümantasyon yöntemi kullanılmıştır. Konu çerçevesinde hazırlanmış ve konunun içeriğiyle bağlantılı bir şekilde yazılmış olan literatürden elde edilen veriler ışığında araştırma kaleme alınmıştır. Araştırma sürecinde ve yazım aşamasında üzerinde durulan toplumsal faktörlerin bireyin gelişim, değişim ve dönüşüm süreçleri yaşamasındaki etkinlikleri, bu süreçlerde yaşananlar ve karşılaşılan gerçeklikler irdelenmiştir. Yürütülmüş olan araştırma, inceleme ve değerlendirmelerin sonucunda toplumsal yapının vazgeçilmez faktörleri olan aile, eğitim kurumu, din, sosyo-kültürel yapı, medya, sosyal medya, dijital mecralar, sivil toplum kuruluşları ve arkadaş çevresi bireyin karakter, kimlik ve kişilik oluşum, gelişim, değişim ve dönüşüm süreçleri yaşamasında etkin rol oynamaktadır. Bireyin bu alanlarda yapısal oluşumu değerlendirilirken gelenekselinden en modernine kadar bu faktörlerin bütününe eş zamanlı olarak süzgeçten geçirilmesi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Toplumsal Faktörler, Birey, Değişim, Dönüşüm

Atıf: Keleş, Hilmi. "Bireyin Kimlik ve Karakter Değişim ve Dönüşümünde Toplumsal Faktörlerin Fonksiyonları". *Ahi İlahiyat Dergisi* 5 (Aralık 2025), 67-95.

The Functions of Social Factors in the Change and Transformation of an Individual's Identity and Character

Hilmi KELEŞ*

Dr., Presidency of Religious Affairs, Kırıkkale Provincial Directorate of Religious Affairs, Kırıkkale, Türkiye

E-mail: hilmikeles1571.hk@gmail.com

ORCID: 0009-0004-8333-4176

ROR: 007x4cq57

Article Type: Research Article

Date Received: 13 October 2025

Date Accepted: 26 December 2025

Date Published: 31 December 2025

Review: This article has been reviewed by at least two reviewers using a double blind peer review model. A similarity check was performed to confirm that it was free of plagiarism.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethical committee approval. The data used in this study were obtained through a literature review of published sources.

Complaints: ahif@ahievran.edu.tr - <https://dergipark.org.tr/pub/ahilahiyat> at

Conflicts of Interest The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

• • •

dergipark.org.tr/pub/ahilahiyat

Abstract

The interaction between the individual, society, social factors, and social institutions continues as an indispensable dynamic of human and social life. This is both a historical and sociological reality. This interaction begins and continues within the family, at an intensity and effectiveness sufficient to shape approximately eighty percent of an individual's character, until the child enters other social environments and spaces. The development, personality construction, change, and transformation processes that begin within the family continue under the influence of external social environments and factors. These factors, immediately following the family, manifest themselves as the school (educational institutions) and, simultaneously, religion, socio-cultural structure, media, social media, digital platforms, non-governmental organizations (communities, associations, unions), and peer groups. All of these, with varying degrees and unique intensities, affect the formation of the individual's character and identity, and the transformation of these developmental domains, either positively or negatively, depending on the society's value system. To carry out this research, a literature review was conducted within a scope broad enough to include studies related to the topic. During the writing phase, the documentary/literature review (documentation) method, built upon the literature research, was employed. The study was written in light of data obtained from the relevant literature connected to the subject matter. Throughout the research and writing process, the study examined the effectiveness of social factors in the individual's processes of development, change, and transformation, as well as the experiences and realities encountered within these processes. The findings, analyses, and evaluations reveal that the indispensable components of social structure—family, educational institutions, religion, socio-cultural structure, media, social media, digital platforms, non-governmental organizations, and peer groups—play an active role in the formation, development, change, and transformation of the individual's character, identity, and personality. In evaluating the individual's structural formation in these areas, it is essential to analyze all these factors simultaneously, from the most traditional to the most modern, as part of an integrated framework.

Keywords: Sociology of Religion, Social Factors, Individual, Change, Transformation

Citation: Keleş, Hilmi. "The Functions of Social Factors in the Change and Transformation of an Individual's Identity and Character". *Ahi İlahiyat Dergisi*, 5 (December 2025), 67-95.

Giriş

Birey ve toplum arasındaki ilişki, sosyolojinin en önemli araştırma sahalarından bir tanesini teşkil etmektedir. İnsan, biyolojik bir varlık olmasının yanı sıra, toplumsal çevrenin takdim ettiği değerler, kurallar, kurumlar ve faktörler aracılığıyla şekillenen sosyal bir özne olarak ele alınmaktadır. Toplumun oluşum kaynağı olan birey, bedensel varlığıyla birlikte ruh ve mana âlemiyle harmanlanan girift bir hayat sürdürmektedir. Birey, bu süreçte her iki boyutu ile ilgili ihtiyaçlarını toplumsal sistemin içerisinde ikmal etmektedir. Bu nedenle bireyin değişim ve dönüşüm süreci yalnızca psikolojik veya biyolojik faktörlerle değil, aynı zamanda toplumsal faktörlerin yönlendirici ve biçimlendirici fonksiyonlarıyla anlaşılabilir. Böylece her birey, varlığını devam ettirdiği kendi toplumsal yapısı içerisinde sosyalleşme sürecini ikmal etmektedir. Bu şekliyle sosyalleşme süreci içinde birey, doğumundan itibaren aile, eğitim, din, medya, sosyo-kültürel çevre, sivil toplum kurumları ve akran grupları gibi toplumsal faktörlerin etkisiyle kimlik kazanmakta, davranış kalıpları geliştirmekte ve toplumun bir parçası haline gelmektedir.¹

Toplumsal faktörlerin bireyin değişim ve dönüşümündeki fonksiyonları çok boyutludur. Öncelikle aile, bireyin temel değerler ve kültürel normlarla tanıştığı ilk sosyal kurum hüviyetiyle önemli bir işlev üstlenmektedir.² Son yapılan araştırmalara göre, çocuğun eğitimi anne rahminde başlamakta, cenin annenin eylem ve söylemlerinden etkilenmektedir. Doğum sonrasında ise çocuğun kişilik ve karakter yapısı yüzde seksen oranında, altı yaşına kadar onun için temel eğitim kurumu konumundaki, temel toplumsal kurum olan ailede şekillenmektedir.³ Aile kurumunun peşinden eğitim kurumları, bireye sadece akademik bilgi kazandırmakla yetinmez; bununla birlikte toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan değerleri, toplumsal ve bireysel rollerin benimsenmesini ve neticede toplumsal kimliğin inşasını destekler.⁴ Modern toplumlarda giderek güçlenen ve aynı zamanda birey ve toplum üzerinde değiştirci ve dönüştürücü etkisini artıran medya, bireyin gündelik yaşam pratiklerini, tüketim alışkanlıklarını, değer yargılarını ve algı dünyasını şekillendiren en etkili faktörlerden biri haline gelmiştir.⁵

¹ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, ed. Cemal Güzel, çev. Hüseyin Özel vd. (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012), 55-60.

² Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Kültürel Psikoloji: Kültür Bağlamında İnsan ve Aile* (İstanbul: Evrim Yayınevi, 2000), 73-78.

³ Ali Çankırılı, *Okul Ailede Başlar* (İstanbul: Zafer Yayınları, 2014), 7.

⁴ John Dewey, *Okul ve Toplum*, çev. Özgür Özyürek (Ankara: Dorlion Yayınları, 2023), 7-15.

⁵ Erol Mutlu, *İletişim Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2004), 219-223.

Diğer taraftan, geçmişten günümüze toplum hayatının bir vazgeçilmezi konumunda bulunan din ve onun kendine mahsus kurumları, bireyin manevi tarafını doyuran, değerler sistemini öğretip şekillendiren ve toplumsal dayanışmayı güçlendiren fonksiyonlara sahip bulunmaktadır. Kişi, toplumun önemli dinamiklerinden bir tanesi durumundaki dinin, kültürel yapısını benimseyerek toplumla bütünleşmiş olmaktadır.⁶ Devlet ve onun kurumsal yapıları ise bireyin sosyalleşmesini hukuki ve siyasal düzlemde düzenleyerek toplumsal düzenin devamlılığına katkıda bulunmaktadır.⁷ Bununla birlikte devlet ve onun kendilerine verdiği yetkisel güçle hareket eden kurumları kendilerine verilen vazifeler ve sorumluluklar çerçevesinde birey ve toplumun değişim ve dönüşümünde etken bir rol üstlenmektedir.⁸ Toplumsal yapıların vazgeçilmezleri durumundaki farklı yönelim temellerine sahip sivil toplum örgütleri, yine bunların benzeri şeklindeki akran grupları, bireyin katılım, aidiyet ve kimlik gelişiminde önemli görevler üstlenmektedir.⁹

Toplumsal faktörlerin bireyin değişim ve dönüşümünde sahip olduğu işlevler yalnızca olumlu sonuçlarla sınırlı değildir. Zira bu faktörler, bireyin kimliğini biçimlendirirken aynı zamanda özgünlüğünü sınırlayan, toplumsal uyumu sağlarken bireysel üreticiliği baskılayan yönlere de sahiptir. Bundan dolayı sosyolojik literatürde birey-toplum ilişkisi farklı kuramsal çerçevelerle ele alınmıştır. Durkheim, bireyin toplumsal düzenin bir ürünü olduğunu ve toplumsal normların birey üzerinde kurucu bir güç işlevi gördüğünü ifade etmektedir.¹⁰ Toplumsal olgular birey üzerinde benimsetici bir etkiye sahiptir. İnsanlar, genellikle kendi toplumlarının kültürel kodlarına özgürce uyduklarından dolayı bu durum onlar nazarında zorlayıcı görülmemektedir. Toplumsal yapılarda etken bir rol üstlenen bütün olgular, kendi kültürel sahnesinde rol alan bireyin kişisel değişim ve dönüşümüne etki etmektedir.¹¹ Bu işlevselci kuram ve temsilcileri tarafından birey ve toplumsal faktörler arasında bireyden topluma yönelik oydaşmacı bir eğilim vurgulanmaktadır.¹² Weber, bireyin toplumsal eylemlerine yüklediği anlamları merkeze alırken; birey ve faktörlerin öznel perspektiflerini ön plana çıkarmaktadır.¹³ Birey, toplumsal yapıda üstlendiği roller gereği aksiyon

⁶ Ali Coşkun, "Geleneksel Toplum ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 174-175.

⁷ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2020), 189-193.

⁸ Giddens, *Sosyoloji*, 890-899.

⁹ Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu, "Dini Gruplar Sosyolojisi ve Yeni Dini Hareketler", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 507-510.

¹⁰ Emile Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya (İstanbul: Cem Yayınları, 2006), 121-128.

¹¹ Giddens, *Sosyoloji*, 47.

¹² Giddens, *Sosyoloji*, 55-56.

¹³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Pala (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 88-95.

halindeyken düşünceler, değerler ve inançlar hususunda dönüşümler ortaya koyma yetisine sahiptir. Bununla birlikte kültürel düşünceler ve değerler toplumun ve bireylerin eylemlerinin şekillenmesine katkı sunmaktadır.¹⁴ Weber ve daha sonra onun düşüncelerinden etkilenen simgesel etkileşimcilik kuramı ve G. H. Mead gibi temsilcileri yüz yüze yaşanan gündelik etkileşimlere odaklanıp bunların toplumları ve kurumları inşasına vurgu yapmaktadır.¹⁵ Marx ise bireyin dönüşümünü ekonomik yapı ve sınıfsal ilişkilerle açıklarken, bireyin değişimini tarihsel materyalizm çerçevesinde değerlendirmektedir.¹⁶ O'na göre tarih boyunca ekonomik nedenlerle yaşanan toplumsal çatışmalar bireylerin ve toplumların değişimine neden olmaktadır. Toplumsal yapıda sanayi toplumu öncesi hâkim olan feodal düzenin, kapitalizmin inşacıları tüccarlar ve sanatkârlar tarafından yok edildiği gibi kapitalizm de kapitalistlerce emekleri gasp edilen işçi sınıfı tarafından yok edilecektir. Bu şekilde ekonomik etkinlikler bireylerin ve toplumların değişimine tesir etmektedir.¹⁷ Çatışmacı kuramlar, toplumlarda çeşitli açılardan var olan eşitsizliklere odaklanarak toplumsal sahada cereyan eden ilişkileri çatışmalar temelinde irdelemektedir.¹⁸

Günümüz dünyasında küreselleşme, modernleşme, dijitalleşme ve kültürel çoğulculuk gibi faktörler birey-toplum ilişkisini daha karmaşık hale getirmiştir. Artık bireyin değişim ve dönüşümünde yalnızca geleneksel toplumsal faktörler değil, aynı zamanda sosyal medya platformları, küresel iletişim ağları ve uluslararası sivil toplum hareketleri de belirleyici roller üstlenmektedir.¹⁹ Bu bağlamda, bireyin sosyalleşme sürecindeki değişim ve dönüşüm aşamaları tabakalaşmış bir hale gelirken, toplumsal faktörlerin işlevleri de çeşitlenmiş ve dönüşmüştür. Bu çalışmada, fikirseller temellerini Comte ve Durkheim'den alan toplumun çeşitli birimlerinin düzen ve yardımlaşma temin etmek üzere beraberce hareket ettikleri görüşünü benimseyen işlevselcilik kuramı dikkate alınmaktadır. Bunlara göre toplumun bütün birimleri topluma fayda sağlayacak şekilde birlikte çalışmaktadır.

Yaptığımız literatür taramasında, bu bağlamda benzer çalışmalar olarak toplumda genel manada değişimi anlatan²⁰ ve bazı özel alanlarla ilgili değişim sürecine değinen²¹ araştırmaların yapıldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu makalede, bireyin kimlik ve

¹⁴ Giddens, *Sosyoloji*, 53.

¹⁵ Giddens, *Sosyoloji*, 57-58.

¹⁶ Karl Marx, *Kapital*, çev. Mehmet Selik (İstanbul: Sol Yayınları, 2003), 1/23-28.

¹⁷ Giddens, *Sosyoloji*, 51.

¹⁸ Giddens, *Sosyoloji*, 57.

¹⁹ Manuel Castells, *Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 74-81.

²⁰ Ali Düzgün, "Değişim ve Toplumsal Değişim Şartları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (1998), 309-332.

²¹ H. Yunus Taş, "Toplumsal Sınıfların Değişim Sürecinde, Sendikalar ve Sendikaların Geleceği", *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 1/1 (2012), 60-80.

karakter oluşumu açısından değişim ve dönüşümüne etki ettiği düşünülen geleneksel ve günümüzde birey üzerinde daha etkin durumda işlev gördüğü değerlendirilen modern toplumsal faktörler, özel bir araştırma konusu olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada geleneksel ve modern toplumsal faktörlerin bireyin kimlik ve karakter değişim ve dönüşümüne etki ettiği düşünülen fonksiyonel çerçeve ortaya konulup bu mesele farklı açılardan tartışılmaktadır.

Bu çalışmada, araştırılan probleme/bağımlı değişkene ve ona tesir ettiği düşünülen sebeplere/bağımsız değişkenlere işaret edilerek onlara temas edilen belgelerin incelenebileceği ve değerlendirmelerle birlikte çıkarımların yapılabileceği belge tarama/dokümantasyon tekniğinden yararlanılmaktadır.²² Bu teknik, mevcutta bulunan kayıtlar ve belgelerden veriler elde etme yöntemidir.²³ Bu metotla yapılan çalışmalarda genelde; dergiler, kitaplar, araştırma istatistikleri, arşiv kayıtları gibi yazılı dokümanlar incelenmektedir.²⁴

Bu çalışmanın problemi/bağımlı değişkeni olarak tespit edilen “sosyal hayatın içerisinde bireyin kimlik ve karakter değişim ve dönüşüm süreci” konusunun “Sosyal hayat içerisinde bireyin kimlik ve karakter değişim ve dönüşümüne hangi toplumsal faktörler ne düzeyde etki etmektedir?” sorusu merkezinde derinlemesine irdelenebilmesi adına bu konuda etkisi bulunduğu düşünülen etkenler/bağımsız değişkenler ile ilgili daha önceden çalışılmış bulunan çalışmaların ortaya konulması ve bu kaynakların ele alınıp çözümlenebilmesi açısından, en başta belgesel taramanın bir aşaması konumunda ve çerçevesel bir tarama olan literatür taraması yapılmıştır.²⁵ Araştırma konusu ve problemi çerçevesinde belgesel tarama yapılırken din sosyolojisi literatürünün oluşum sürecinden günümüze kadar ortaya konulmuş çalışmalar, imkânlar ve erişilebilirlik ölçüsünde, kütüphanelerden basılmış kitaplar ve kaleme alınmış ve internet üzerinden yayımlanmış makaleler olmak üzere incelenmiştir. Literatür taraması ve incelemesi esnasında araştırma başlıkları özelinde derinlemesine okumalar yapılarak notlar alınmıştır. Çalışmanın belirlenen problemine, çalışma boyunca ulaşılan belgeler ve bilgiler rehberliğinde cevaplar aranmıştır. Bilimsel çalışmalarda amacın “yorum”, verilerin de birer araç olduğu gerçeğinden hareketle, belgesel tarama tekniğiyle de orijinal bilimsel çalışmaların gerçekleştirilebileceği hakikati

²² Zeki Arslantürk, *Uygulamalı Sosyal Araştırma Metot ve Teknikler SPSS* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 80.

²³ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler* (Ankara: Nobel, 2017), 229.

²⁴ Arslantürk, *Uygulamalı Sosyal Araştırma Metot ve Teknikler SPSS*, 80.

²⁵ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, çev. Özlem Akkaya (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022), 1/227.

kabullenilen ve uygulanan bir gerçekliktir.²⁶ Bu çalışmada da belgesel tarama/dokümantasyon tekniğiyle araştırma yapılarak, irdelenen problem çerçevesinde özgün bir araştırma gerçekleştirilip sonuca ulaşılmıştır.

Bu araştırmanın amacı, sosyal hayat içerisinde etkileşim halinde bulunan bireyin kimlik ve karakter değişim ve dönüşüm süreçlerine etki eden geleneksel ve özellikle küreselleşen dünya düzeni ile doğru orantılı olarak ortaya çıkmış modern faktörlerin tesirlerinin kapsamlı bir şekilde irdelemektir. Çalışma kapsamında, zamanın ve olayların çok hızlı aktığı günümüz dünyasında değişim ve dönüşümün etkilerini aynı hızla hisseden, yaşayan ve etkilenen bireyin bu çalkantılı hayat serüvenine mercek tutulmaktadır.

Toplumları şekillendiren bireyin kimlik ve karakter değişim ve dönüşümüne etki eden geleneksel ve modern dönem faktörlerinin, birey üzerindeki olumlu ve olumsuz tesirlerinin irdelenerek bireylerin ve onların oluşturduğu toplumların değişim ve dönüşüm süreçlerine mercek tutup araştırmanın sınırlılıkları dâhilinde, geçmişi anlamlandırıp geleceğe ışık tutabilme hedefi bu çalışmanın önemine temas etmektedir.

1. Konu ile İlgili Önemli Kavramlar

Değişim ve dönüşüm insan ve toplum hayatının vazgeçilmez gerçeklikleri olarak hayatın seyri içerisinde kendilerini daima hissettirmektedir. Bütün toplumlar ve onların öğrencisi konumundaki bireyler karakteristik özellikleri gereği değişir, dönüşür ve bu hareketliliklerin içinde bulunur.²⁷ Tarihi süreç içerisinde “değişim” kavramını düşünme sahnesine kapsamlı bir şekilde ilk getiren filozofların en önemlisi Herakleitos olmuştur. Ona göre kâinat sürekli hareket halinde akmaktadır. Bu düzen içindeki bütün canlılar ve hadiseler sürekli bir değişim ve dönüşüm içindedir. Bundan dolayı, “aynı ırmaktan iki defa yıkanılmaz” demiştir.²⁸ Toplumsal yapı içerisinde yaşamına devam eden birey, değişim ve dönüşümde etkili olan toplumsal faktörlerin tesiri neticesinde sahip olduğu ve olmaya çalıştığı kimlik boyutuyla da etkileşime girerek değişim ve dönüşüm süreci ile karşı karşıya kalmaktadır. Toplumun kolektif kimliklerinin (ulusal, dinsel, kültürel kimlik vb.) bireye biçtiği roller uygulanırken birey kimliğini inşa etmektedir.²⁹ Araştırma konusu çerçevesinde birey, toplum, kimlik, toplumsal faktörler, değişim ve dönüşüm kavramları ön plana çıkmaktadır.

²⁶ Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler*, 230.

²⁷ Ejder Okumuş, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 271.

²⁸ Aydın Yaka, *Sosyal Değişme Türk Modernleşmesi* (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2011), 34.

²⁹ Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2017), 89.

1.1. Birey

Dünya hayatına adım atan birey, yaratılışında var olan şuur sayesinde kendi varlığının idrakine ulaşmaktadır. Bu idrakten benlik, kişilik ve şahsiyet gibi bireyi birey yapan değerler ortaya çıkmaktadır.³⁰ İnsan, bütün bu kavrayış süreçlerini toplumsal birlikteliklerin içerisinde geçirmektedir. Bu konumuyla birey, ilk insanın varlığından bu yana toplumsal yapının oluşumunda olmazsa olmaz en önemli unsur konumunda bulunmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Hucurat Suresi'nde bulunan "Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık"³¹ ilahi beyanı, önce bireyin yaratılışına ve sonra da onların birleşmeleri ile toplumların oluşmasına işaret etmektedir. Kur'an'ın bu beyanı, alanda tespit edilmiş bilimsel veriler ve yaşanan gerçeklik, bireysiz toplum ve toplumsuz birey olamayacağını göstermektedir. Çünkü bireyler toplumları oluştururken bireylerin yetişmesi, gelişmesi, değişmesi ve dönüşmesi de en küçük biriminden en büyüğüne kadar ancak toplumla mümkün olmaktadır. Birey ile toplum birbirlerini tamamlayan bağlantılı vakıalardır. Birey, toplumsal yapının içerisinde, gelişim sürecinde, karşılıklı etkileşimlerle, yapmış olduğu davranışsal ve düşünsel seçimlerle kendi şahsiyetini inşa etmektedir.³²

1.2. Toplum

Toplum, yaşanan hayatta insanların meydana getirdiği vazgeçilemez bir birliktelik olarak gözükmektedir. Toplum, değişik karakterlerdeki olaylarıyla bireyi her yönden çevrelemektedir. Bireylerin, karşılıklı yardımlaşmalarla inşa ettikleri kurumsal yapıların birleşmesinden toplum meydana gelmektedir. Yani toplum, ekonomi, hukuk, ahlak, sanat, din vb. alanlarda teşkilatlanmış insan birliktelikleridir.³³ Bireyler daima toplu olarak yaşamaktadır. XIV. yüzyılda yaşamış büyük İslam âlimi İbn Haldun bu hakikati "İnsan toplumu zaruridir" vecizesiyle dile getirmektedir.³⁴ Aristo ise insanın bu toplumsallık özelliğini "Anthropos Zoon Polikon" "Sosyal Varlık" tanımı ile ifade etmektedir. İlk insanlardan bu yana tespit edilen gerçeklik insanların münzevi bir hayat değil, toplumsal bir yaşam sürdürdüklerini ispat etmektedir.³⁵ Bu durum da toplumsal yapının insanın değişim ve dönüşümü açısından ne kadar çok önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu durumun önemine Kur'an-ı Kerim'de de; "Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve

³⁰ Nurettin Topçu, *Psikoloji* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 159.

³¹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), 5/97.

³² Mehmet Süheyl Ünal, "Bireycilik ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 225.

³³ Nurettin Topçu, *Sosyoloji* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023), 19.

³⁴ İbn Haldun el-Hadrami, *Mukaddime* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007), 1/213.

³⁵ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 13.

doğrularla beraber olun”³⁶ ayeti kerimesi ile temas edilmektedir. Bireyin, aileden başlamak üzere toplumsal faktörlerin tesirinde bir gelişim süreci yaşadığı bilinmektedir. Bu süreçte, birlikte olunan toplumsal ortamların göreceli olarak bireyin olumlu veya olumsuz etkileşimler yaşamasına neden olduğu düşünülmektedir.

1.3. Kimlik

Kimlik, bireyin bebeklikten başlayarak tüm gelişim sürecinde diğer bireylerle ilişkileri neticesinde devamlılık arz eden tavır, tutum, beklenti ve inançları hakkındaki genel bilinç düzeyini ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle kimlik, bir bireyin ya da topluluğun şahsi özelliklerine, değer yargılarına, konumuna ve geçmişine ilintili şuurlu idraki şeklinde de tanımlanabilmektedir.³⁷ Kimlik, bireysel ve toplumsal olarak bir vasıflandırma, kategorize etme işlemidir. O aynı zamanda bir seçimdir. O, sosyalleşme süreçlerinde edinilen ve kolektif kimlikle aidiyeti tesis eden bir araçtır. Öte yandan kimlik, benzerliklere ve farklılıklara göre değerlendirilerek bireyin diğerleri ile arasına koyduğu sınır olarak işlev görmektedir. Toplumsal alanda çoğunluğun ortasında, onlardan bir parça konumunda dahi bireyin kendine münhasır tiplemesini oluşturabilmektedir.³⁸ Kimlik, bireyin sosyalleşme süreci boyunca (ömür boyu) kolektif kimliklerin tesiri altında daima inşa halinde bir serüven yaşamaktadır. Yani birey, ömrü boyunca bütün birikimlerinin tesiri altında değişik bağlamlarda, farklı hadiseler karşısında tavrısal değişimler sergileyebilmektedir.³⁹ Bireysel kimlikler bir topluluk/grup içerisinde istikrar kazanmaktadır. Toplum içinde sosyalleşen birey, toplumsal aidiyetin yanı sıra bireysel aidiyet, davranış ve söylemleriyle kendi kimliğini ortaya koymaktadır. Bu bireysel farklılıkların yanı sıra grupla olan bütün bağları ve grupsal kalıpları içselleştirmeleri onun grup kimliğinin tezahürleri olarak gözükmektedir.⁴⁰

1.4. Değişim ve Dönüşüm

Değişim, belirli bir zaman süreci içerisindeki değişikliklerin tamamı olarak tanımlanmaktadır.⁴¹ Dönüşüm ise belli bir biçimden ya da belli bir durumdan bambaşka bir biçim ya da duruma geçiş yapmak şeklinde tanımlanmaktadır.⁴² Bu iki kavram arasında sosyo-filolojik açıdan benzerlik olması ve bazen birbirlerinin yerine kullanıyor olmaları

³⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 3/70.

³⁷ Erkan Perşembe, *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 27.

³⁸ Mustafa Koçancı, “Kent, Kültür ve Kimlik: Türkiye’de Kentin Dönüşümü”, *Kültür ve Kimlik: Disiplinlerarası Yaklaşımlar*, ed. Hayati Beşirli - Zeynep Serap Tekin Aksürmeli (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 26.

³⁹ Pamuk, *Kimlik ve Tarih Kimliğinin İnşasında Tarihin Kullanımı*, 89.

⁴⁰ Perşembe, *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*, 28.

⁴¹ Ahmet Selçuk, *Türkçe Sözlük* (Konya: 4E Yayın Yapım, 2013), 85.

⁴² Selçuk, *Türkçe Sözlük*, 99.

aralarında ayırım yapmayı zorlaştırmaktadır. Fakat yukarıda verilen sözlük anlamları her iki kavramın tanımlarının ve sosyal hayata yansımalarının farklılığını ortaya koymaktadır. Değişim, yüzeysel, küçük, basit, anlık ve belli zaman dilimlerinde gerçekleşen küçük çaplı değişimlerdir. Dönüşüm ise değişimi de kapsayacak oranda uzun süreli büyük olayların ve dramatik hadiselerin neticesinde ortaya çıkan büyük çaplı bireysel ve toplumsal farklılıkları ifade etmektedir. Değişim ve dönüşüm fiziksel, sosyo-kültürel ve ruhsal alanlarda farklı şekillerde cereyan etmektedir. Aile yapılarının, inanç sistemlerinin, düşünme, algılama vb. yönelimlerin bireyde ve toplumda farklılaşması değişim ve dönüşüme işaret etmektedir. Bunların bazıları kısa sürelerde gerçekleşirken bazılarıysa uzun zaman alarak meydana gelmektedir.⁴³ Bireyde ve toplumda gözlenen farklılıklar bazen küçük çaplı olup değişimi bazen de büyük çaplı olup dönüşümü göstermektedir. Comte'un "Üç Hal Nazariyesi" toplumdaki dönüşümü ifade etmektedir. Ona göre toplum, teolojik, metafizik ve pozitif dönemlerden geçmiştir. Bunların her biri toplumlar ve onun bireyleri için birçok açıdan dönüşüme sebep olmuştur.⁴⁴ Ünlü sosyologlar Emile Durkheim ve F. Tönnies de değişim konusunu değişim ve dönüşüm boyutlarıyla bireyin sosyal ve ruhsal yönlerini hesaba katarak irdemişlerdir.⁴⁵ Durkheim'in düşüncesinin temelinde ortak bilinç anlayışı bulunmaktadır. Ortak bilinç; bir toplumun üyelerinin paylaştıkları benzer inanç ve duygularıdır. Bu ortak bilinç, toplumsal yapıda meydana gelen değişimlere göre şekillenmektedir. Sanayi toplumunda kendini gösteren organik dayanışma, onun öncesinde mekanik dayanışma olarak hissedilmektedir. Bireyler toplumlardan etkilenerek şekillenmektedir.⁴⁶ Tönnies, insanları bir arada tutan bağları incelemiştir. Bir grubu sosyal sistem şekliyle meydana getiren şey, istem ve hizmetlerin karşılıklılık esasına dayanmasıdır. Kişisel birlikte yaşamalar cemaat yaşantısı ve toplumsal yaşam ise kamusal alandaki hayat serüvenidir. İnsanlar birbirleriyle akrabalık, komşuluk ve arkadaşlık gibi içsel bağlarla bağlanmalarının yanı sıra din, dil, gelenek ve inanç bağları gibi dışsal bağlarla da bağlanmaktadır. Bütün bağlar birey üzerinde etken olmaktadır.⁴⁷ Değişim ve dönüşüm kavramları göreceli şekliyle olumlu ve olumsuz olarak değerlendirilebilmektedir. Örneğin bir Hıristiyan'ın Müslüman olması, bakıldığı yere göre olumlu veya olumsuz bir dönüşüm

⁴³ Yusuf Okşar - Necmettin Çalışkan, "Değişim ve Dönüşüm Kavramları Çerçevesinde Nübüvvetin Bireyin ve Toplumun İnşası Açısından Değeri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 657.

⁴⁴ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, çev. Ümit Meriç (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 1967), 216-217.

⁴⁵ Yasemin Apalı, "Toplumsal Değişme Bağlamında Bilginin Değişimi ve Dönüşümü", *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute* 8/17 (2016), 396.

⁴⁶ Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar (Ankara: Bilgi Kitabevi, 1994), 227-228.

⁴⁷ Jorn Falk, "Ferdinand Tönnies", çev. Lülüfer Körükmez, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 1/2 (2004), 47-49.

örneğidir.⁴⁸ Hz. Muhammed'in İslam dinine davet ettiği müşrik Arapların Müslüman olmaları bir dönüşüm örneğiyken, Müslüman olan bu Arapların yalan konuşmayı bırakıp doğru sözlü olmaları bir değişim örneği olarak gözükmektedir. Değişim ve dönüşüm bireyde ve toplumsal yapıda sürekli meydana gelen fenomenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

1.5. Toplumsal Faktör

Toplumsal yapının içerisinde birçok farklı vazifeler üstlenerek varlık gösteren aile, eğitim kurumu, din, kültürel yapı, medya vb. çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bu faktörler, durmaksızın devam eden yaşam serüveni içerisinde bizzat kendileri değişim ve dönüşüm geçirmekle birlikte etki altına aldıkları bireyin de değişim ve dönüşüm yaşamasına neden olmaktadır. Sembolik etkileşimcilik gibi bazı teoriler toplumda bir aktör olarak bireylerin daha etkin olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte sosyoloji tarihine mal olmuş İbn Haldun, Comte, Durkheim, Marx ve Weber gibi ünlü sosyologlar ise toplumsal yapılar ve bireyler üzerinde iklim, coğrafya, ekonomi, din, aile, teknoloji, ideoloji, eğitim, toplumsal kurumlar, kültürel miras vb. faktörlerin etken durumda olup onların değişim ve dönüşümüne tesir ettiğine vurgu yapmaktadır.⁴⁹

2. Bireyin Değişim ve Dönüşümünü Etkileyen Faktörler

Bireyin psiko-sosyal yaşamına ilk ve tesirli dokunuşları yapan aile,⁵⁰ öğretmenleriyle bireyi ideal irfan seviyesine ulaştıran okul,⁵¹ insanlık tarihi ile paralel bir şekilde hayat bulmuş ve bireyle birlikte toplumlara yön vermiş olan din,⁵² bir milleti millet yapan en mühim etkenler olarak gözükmektedir. "Dünya görüşüdür"⁵³ şeklinde tarif edilen kültürel miras, içerisinde aktif olan bireyleri ve toplumları bağımlısı haline getirebilen dijital âlem ve sosyal medya,⁵⁴ bireylerin, kendi ortak menfaatlerini sağlamak ve devam ettirmek amacıyla buluştukları birliktelikler olarak tanımlanan sivil toplum kuruluşları⁵⁵ ve bir vatan üzerinde bürokrasisi, ordusu, ekonomisi, adli ve hukuki yapısı, kurumları vb. birçok fonksiyonel birimleriyle varlık

⁴⁸ Okşar - Çalışkan, "Değişim ve Dönüşüm Kavramları Çerçevesinde Nübüvvetin Bireyin ve Toplumun İnşası Açısından Değeri", 657.

⁴⁹ Fatih Aman, "Sosyoloji Teorilerine Aktörler-Faktörler Bağlamında Bir Bakış Denemesi", *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 25-26.

⁵⁰ Özge Zeybekoğlu DüNDAR, "Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri", *Değişen Toplumda Değişen Aile Sosyolojik Tartışmalar*, ed. Nurşen Adak (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012), 40.

⁵¹ Birol Vural (ed.), *Öğrencinin Başarısı İçin Aile-Okul Birlikteliği* (İstanbul: Hayat Yayıncılık, 2005), 23.

⁵² Ali Akdoğan, *Sosyal Değişme ve Din* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 113-114.

⁵³ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 305.

⁵⁴ Ali Murat Kırık, "Gelişen Web Teknolojileri ve Sosyal Medya Bağımlılığı", *Sosyalleşen Birey Sosyal Medya*, ed. Ali Büyükaşlan - Ali Murat Kırık (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 71.

⁵⁵ Levent Eraslan, "Sivil Toplum Kuruluşları ve Toplumsal Hareketler", *Sosyoloji*, ed. İhsan Sezal (İstanbul: Beta, 2017), 479.

gösteren siyasi ve politik devlet yapısı⁵⁶ sosyal hayatın merkezinde bireyin değişim ve dönüşümüne etki eden en önemli faktörler olarak temayüz ettiği değerlendirilmektedir.

2.1. Aile

Aile, varlık sahnesinde boy gösteren her bireyin varlık sebebi, onun varlığını devam ettirebilmesinin temel etkeni ve sosyalleşip değişim yaşamaya başladığı ilk toplumsal gruptur. Aile, geçmişten günümüze bütün toplumlarda var olmuş ve onların devamlılıkları adına varlığına ve işlevselliğine önem verilen bir kurumdur. Sosyolojik bakış açısıyla bakıldığında “aile” mikrokosmos, “toplum” ise makrokosmos olarak değerlendirilmektedir.⁵⁷ Aile, her açıdan toplumların geleceği çocukların ilk kalıcı etkilere uğradığı en önemli sosyalleşme mekânı olmasından ve toplumsal yapıdaki önemine binaen bütün ilkel toplumlarda ve evrensel büyük dini toplumlarda önemsenerek bu günlere gelmiş, halen de önemsenmektedir.⁵⁸ İşlevselci kuramın ana aktörü konumundaki Durkheim ve onun toplumsal dayanışma yaklaşımında aile kurumu da önemli bir faktör olarak gözükmektedir. İntihar olayını incelerken aile ile bağlantısını, “yüksek bir intihar oranı, ev içi dayanışmasında bir gerileme olduğunu, bencilliğin soğuk rüzgârının kalpleri soğutup ruhları zayıflattığını gösterebilir” ifadeleriyle dile getirerek toplumsal yapıda aileye verdiği değere değinmektedir.⁵⁹

Aile kurumu, insanın dünya serüveni boyunca ve halen “dilediğin gibi görmek istiyorsan önce kendi çocuklarına bak” yaklaşımı çerçevesinde süreklilik arz edecek bir şekilde üyelerinin gelişimi için sorumluluklarını icra etmektedir.⁶⁰ Aile, ilkel dönemlerden günümüz modern toplumuna geline süreçte üyeleri üzerindeki fonksiyonerlik çeşitliliğinde değişimler yaşayarak ulaşmıştır. Sanayi toplumu ve modern toplum süreçlerinde bazı sorumluluklarını kurumlara devretmiştir.⁶¹ Bütün bu gelişmelere rağmen bireyin değişim ve gelişim sürecinin ilk ve en önemli evrelerini geçirdiği aile, yaşanılan toplumun parçası olabilme noktasında toplumsal rollerin uygulamalı olarak gözlemlendiği ve sonuçta davranış kalıplarına dönüştürüldüğü temel kurum özelliğindedir. Yapılan bir araştırmada, ailede inanılan ve tesirleri görülen batıl inançların o ortamda büyüyen çocuklara tesir ettiği tespit

⁵⁶ Selim Eren, “Din, Devlet ve Siyaset”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 616.

⁵⁷ Kadir Canatan - Ergün Yıldırım, *Aile Sosyolojisi* (İstanbul: Açılım Kitap, 2013), 53.

⁵⁸ Abdurrahman Kurt, “Aile ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 389.

⁵⁹ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010), 127.

⁶⁰ Robert N. Emde, “İlişkilerin, İlişkiler Üzerindeki Etkisi: Klinik Müdahaleye Geliştirici Bir Yaklaşım”, çev. Rüçhan Gökdağ, *Aile İçi İlişkiler Karşılıklı Etkiler*, ed. Robert A. Hinde - Joan Stevenson Hinde (Ankara: Sınırsız, 2017), 387.

⁶¹ Zeybekoğlu Dünder, “Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri”, 57.

edilmektedir.⁶² Bu işleviyle aile kurumu, kadın ve erkeğin bebeklik ve çocukluk yıllarından itibaren toplumsal görev ve sorumluluklarını içselleştirerek öğrenebildiği bir fonksiyon icra etmektedir. Birey, aile yuvasında en temel diyebileceğimiz şekliyle; eş olma, ev kadını olma, meslek edinme, annelik, babalık, çocukluk, akrabalık, vatandaşlık, kendini gerçekleştirme vb. gibi toplumsal roller açısından uygulamalı ve doğal bir eğitim almaktadır.⁶³ Bu süreç, bireyin temel gelişim ve değişimine vesile olmaktadır. Aile kurumu, özellikle bünyesinde gelişim evrelerini geçiren bebek, çocuk ve gençlere; sosyal norm ve değerleri öğretme, üyelerini diğer sosyal kurumlara entegre etme, ilk sosyalleşme, cinsellik, sevgi vb. temel gereksinimleri öğretme, üyelerini kontrol ederek toplumsal hedeflere ulaşmada destek olma, toplumsal değişimde etkin bir rol oynama gibi öğrenmeleri gereken gereksinimleri aktarmaktadır.⁶⁴ Bir milletin kültürel dokusunda devamlılık, meselenin temelini oluşturması açısından ailenin kültürel mirası çocuklar vesilesiyle gelecek nesillere iletilmesiyle temin edilmekte ve kültürel yaşam kodları aile denetimine tabi tutularak çocuklar sayesinde geleceğe taşınmaktadır.⁶⁵ Geleceğin büyükleri bebekler, çocuklar ve gençler, mesela eş ve anne-baba olma rollerini tam ve eksiksiz bir şekilde, genel manasıyla meşru ve kabul edilebilir haliyle sadece aile yuvası içerisinde gözlemleyip içselleştirebilmektedir.⁶⁶ Aile kurumu, Kur'an-ı Kerim'in vermiş olduğu bilgilere göre genel hatlarıyla üyelerine karşı; biyolojik, ekonomik, koruyuculuk, psikolojik ve eğitim gereksinimleri açısından görevlerini üstlenerek bireyin gelişim, değişim ve dönüşümünde işlevsel bir faktör konumunda gözükmektedir.⁶⁷

2.2. Eğitim Kurumu

Hakikatte eğitim, aile yuvasında başlayıp hayat boyu devam eden bir süreci içine almaktadır. Bununla birlikte sanayileşme sürecinden sonra ve özellikle günümüzde eğitim denilince akla okullar gelmektedir. Okulda eğitim, belli bir program dâhilinde, özel görevli öğretmenler aracılığıyla yapılan kurumsal bir faaliyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitimin nesnesi konumundaki çocuk, insanlık sürecinin en mühim aşamasıdır. Çocukluk dönemi, bir toplumun gücünü barındırmaktadır. Bundan dolayı, çocukların yetiştirilmesi

⁶² Ayşe Özçelik - Osman Taşkın, "Din Eğitiminde Ailenin Benimsediği Batıl İnançların Çocuklar Üzerindeki Psiko-Sosyal Etkileri", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (2024), 409-434.

⁶³ İhsan Sezal, "Toplum ve Aile", *Sosyoloji*, ed. İhsan Sezal (İstanbul: Beta Yayınları, 2017), 119.

⁶⁴ Zeybekoğlu Dünder, "Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri", 57.

⁶⁵ İhsan Çapcıoğlu, "Karakter Oluşumunda Ailenin Rolü", *Hız Peygamber ve Şahsiyet İnşası*, ed. Hale Şahin - Mustafa Çuhadar (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2024), 118.

⁶⁶ Sezal, "Toplum ve Aile", 120.

⁶⁷ İbrahim Yıldız, "Kur'an Ayetleri Işığında Ailenin Görevleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 255-264.

diyebileceğimiz eğitim, insanoğlunun dünyada gerçekleştirdiği en önemli çaba konumundadır.⁶⁸ Bütün dini öğretilerde ve Yunan, Hint ve Çin gibi en eski felsefi düşünce sistemlerinde çocuk yetiştirme, çocuğun maddi ve manevi ilerleyişini sağlama hususlarında bilgilere rastlanmaktadır.⁶⁹

Eğitim, hayatın içinde çok önemli fonksiyonel bir faktördür. Bu önemi, onun sosyal fonksiyonlarına bakarak netleştirebiliriz: Eğitim, kuşaklar arası kültür aktarımını ve gelişimini temin etmektedir. Kültür, bir milletin kendine has değerler toplamı ise bu açıdan eğitim milletlerin varlık devamını sağlamaktadır. Bunun yanı sıra eğitim, bireye toplumsal norm ve değerleri öğretmek onu sosyalleştirmektedir. Bireyin bu eğitim serüveni ailede, okulda, diğer eğitim kurumlarında ve toplumsal alanlarda devam etmektedir.⁷⁰ Eğitim, öğretimi de içine alacak şekilde değerlendirildiğinde gelecek nesillere kültür, norm ve değerler aktarımının yanı sıra bireye hayat anlayışı, insanlık âlemine karşı bir bakış açısı veren, onun kabiliyetlerini ilerleten, aile ve toplum ekonomisinin ihtiyaç hissettiği vasıflı insan gücünü meydana getiren önemli toplumsal kurumlardandır.⁷¹ Bir ortaokul öğrencileri örneğinde nicel araştırma tekniğiyle yapılan saha araştırmasının sonuçları, eğitim kalitesiyle çocukların yaşam doyumları arasındaki olumlu ilişkiyi ortaya koymaktadır.⁷²

Sosyolojinin öncülerinden bir tanesi olan Durkheim, eğitimi, çocukların ve gençlerin sosyal hayata adapte olmalarında önemli bir yere koymaktadır. Çocuk, eğitim ve tarih bilgisi sayesinde toplumsal ortak değerlere sahip olarak toplum birlikteliğini sağlayabilmektedir. Yine Durkheim'e göre kurumsal eğitim, sanayi toplumlarında bireye meslek edinebileceği bilgi ve pratik altyapısını temin etmektedir. Ona göre eğitim, sanayileşmenin ilerlemesiyle beraber uzmanlaşma gerektiren meslek kollarının oluşmasıyla birlikte bireylere, gereksinim duyulan alanlarda uzmanlık becerileri kazandırmıştır. Bu özellikleriyle eğitim, toplumsal dayanışmanın önemli bir etkenidir.⁷³ Eğitim ortamı ve süreci çocuğun elde ettiği bilgi alanlarıyla ilişkili olarak, her açıdan pratiğe dönüşme de tanıma ve sosyalleşme adımları atmasına zemin hazırlamaktadır.⁷⁴ İslam tarihinden eğitim kurumlarının ilk örneği şüphesiz Medine'de Hz. Peygamber'in Mescidi Nebi'nin bitişiğine inşa ettirdiği "suffe" adı verilen

⁶⁸ Güler Günsoy, "Beşeri Sermaye ve İnsani Gelişme İçin Erken Çocukluk Eğitiminin Önemi", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 4/2 (2009), 23-28.

⁶⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Eğitim Felsefesi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967), 1.

⁷⁰ Nevin Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991), 57-59.

⁷¹ Türkan Fırınacı Orman, "Toplum ve Eğitim", *Sosyoloji*, ed. İhsan Sezal (İstanbul: Beta, 2017), 147.

⁷² Asım Çivitci - Turnel Topbaşoğlu, "Akılcı Duygusal Eğitimin Ortaokul Öğrencilerinin Yaşam Doyumları Üzerindeki Etkisi", *Ege Eğitim Dergisi* 16/1 (2015), 13-29.

⁷³ Giddens, *Sosyoloji*, 732-733.

⁷⁴ Sadık Kartal, *Eğitimde Örgütsel Sosyalleşme* (Ankara: Maya Akademi, 2007), 1-5.

yerdir.⁷⁵ Burada genellikle fakir ve kimsesiz Müslümanlarla yeni Müslüman olmuş ve Medine'ye gelenler kalmaktadır. Burada Peygamberin eğitimine tabi olan Müslümanlar hayatlarının birçok alanı ile ilgili değişimler yaşarken yeni Müslüman olanlar ise eski yaşam şekillerini tamamen terk ederek yeni bir yaşam tarzı inşa etmek suretiyle hayata dair önemli dönüşümler yaşamaktadır. Putlara ibadet eden insanlar artık Müslüman kimlikleriyle ve aldıkları eğitim ile dönüşüm yaşayarak bir olan Allah'a kulluk etmektedir. Müslümanlık dönüşümünü önceden yaşamış olanlar eğitime devam ederek mesela içki içmeyi bırakıp değişimlerine bir yenisini eklemektedir.⁷⁶ Birey, ailede temellerini attığı insani, milli, dini vb. değerler sisteminin devamını eğitim kurumlarında belli bir disiplin dâhilinde ikmal etmektedir. Bu durum, çocuğun gelişim ve değişim sürecini devam ettirmektedir. Bu sürecin yanı sıra eğitim kurumları bilgi aktarımıyla birlikte, bu noktadaki özel durumuna bağlı olarak çocuğun toplumsal, milli ve kültürel açıdan dönüşümüne de katkı sağlamaktadır.

2.3. Din Kurumu

Semavi öğretilere göre din, Allah'ın var ettiği, inananlarını iki dünyada da mutluluğa ulaştıran iman ve pratiklerden meydana gelen kurumdur.⁷⁷ Bireylerin ve grupların karşılıklı ilişkileri düzleminde şekillenen ve şekil veren toplum ve din daima birlikte görülmektedir. Din, birey ilişkilerini belirli kalıplar dâhilinde yönlendiren temel kurumlardandır. Din, muhatap kitlesinin söylem ve eylemlerine biçimsel bir düzen getirmenin yanı sıra onların öte dünyaya matuf beklentilerine de cevap veren mantıklı bir bakış açısı sunmaktadır.⁷⁸ Objektif bir bakışla din, kutsal oldukları kabullenilen bazı faaliyetlerin tayin edilmiş sıklıkta tekrarını gerektirmektedir. Ayinler ve bayramlar gibi dış görünüşü olan olaylar dini toplumsal arenada temayüz ettirmektedir. Dinin bireysel bazda kişinin kendi iç âleminde meydana getirdiği etkiler ve onların bireyin psikolojik yapısına tesirleri din sosyolojisinin ilgi alanına girmektedir. Din sosyolojisi, dinin daha çok bu objektif, görünen yönüne ve topluma etkilerine önem vermektedir.⁷⁹ Farklı bir ifadeyle din sosyolojisi, dinin içeriğiyle ilgilenmeyip onu toplumsal bir faktör işleviyle değerlendirmekte ve bireyin din kaynaklı aktivitelerini irdelemektedir.⁸⁰ Dünyada varlık göstermeye devam eden bir din, karakteri

⁷⁵ Abdurrahman Kurt, "Toplum ve Din", *Sosyoloji*, ed. İhsan Sezal (İstanbul: Beta, 2017), 405.

⁷⁶ İbrahim Sarıçam, *Hız Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 133-139.

⁷⁷ Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1975), 51.

⁷⁸ Kurt, "Toplum ve Din", 377.

⁷⁹ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 50.

⁸⁰ Kemaleddin Taş, "Sosyolojik Din Tanımları", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 37.

gereği toplumsal ilişkiler meydana getirmek ve onları takip etmek durumundadır.⁸¹ Geleneksel toplumlarda din, hayatın merkezinde konumlanmış durumuyla bireylerin toplumsallaşmasında en köklü kurum hüviyetinde bulunmaktadır. Hayatta toplum ve din ilişkisi çoğunlukla aile, iktisat, siyaset ve eğitim kurumları çerçevesinde süregelmektedir.⁸²

Bireyler ve toplumlar dinamik bir yapıya sahip olmak üzere sürekli bir şekilde kısa sürelerde gerçekleşen değişim ve uzun süreçler alan dönüşümler yaşamaktadır. Büyük İslam düşünürü İbn Haldun'un "Devrî Toplum" tabiri ve sosyolojinin isim babası A. Comte'un "Üç Hal Kanunu" değişim ve dönüşümü ifade etmektedir.⁸³ Durkheim'in dine bakışına göre din; bireylerin ana toplumsal kaidelere bağlılıklarını pekiştirmekte ve böylece toplumsal birlikteliğin muhafazasına katkı sunmaktadır. Din ve toplum diyalektik halde birbirlerine destek olup karşılıklı etkileşim yaşamaktadır. Din, toplumsal yapıda bireysel ve toplumsal değişim ve dönüşümde etkileyen bir faktör olarak bulunmaktadır.⁸⁴ Din ile sosyal değişim arasında üç tip ilişkiden bahsedilebilir: "Sosyal Değişmeyi Engelleyici Bir Faktör Olarak Din", "Sosyal Değişim Faktörü Olarak Din" ve "Sosyal Değişimin Din Üzerindeki Etkileri". Dinler varlık gösterdikleri toplumlarda arzu ettikleri toplumsal değişim ve dönüşüm hedeflerine yönelik olarak daima değişimin ve dönüşümün aktif bir faktörü olmuşlardır. Bu duruma, İslam dinin Arap toplumunun değişim ve dönüşümüne etkisini örnek verebiliriz. Genel insan ahlakına uygun bir hayat tarzından uzak yaşayan putperest bireyler ve toplum, Kur'an ve Peygamber'in öğretileri ve telkinleriyle insani açıdan olumlu denilecek bir tarzda dinî, sosyal ve kültürel değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Putlara tapan bir birey ve toplum dönüşüm yaşayarak ilahi bir yaratıcıyı kabullenip O'na kulluk etmeye başlamıştır. Kul hakkı yiyen bir birey ve toplum değişim yaşayarak kendi kazancıyla yetinmeye başlamıştır.⁸⁵ Dinler, değiştirici ve dönüştürücü etkileriyle bazen içinde doğduğu toplumun toplumsal hiyerarşisi üzerinde yok edici ve dönüştürücü etkide bulunmaktadır. Bazen de Hindistan'da olduğu gibi toplumda kast sistemi tarzıyla tabakalaşma tesis edebilmektedir. İslamiyet, Peygamberi ve getirdiği mesajıyla dünya ve onun insan ahlakının elvermediği sistemleri karşısında en ıslah edici şekliyle tavır almıştır. Peygamberi rehberliğinde, toplum hayatının bütün sahalarında Allah'ın telkinlerine göre kanunlar ve bir devlet nizamı inşa etmiştir.⁸⁶ Din

⁸¹ Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Ünver Günay (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995), 54.

⁸² Kurt, "Toplum ve Din", 381.

⁸³ Günay, *Din Sosyolojisi*, 324.

⁸⁴ Akdoğan, *Sosyal Değişim ve Din*, 115.

⁸⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, 325-339.

⁸⁶ Gustav Mensching, *Dinî Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004), 100-101.

bu haliyle, etkin olduğu toplum içerisinde önce bireyler üzerinde sonra da toplumun bütün kurumları bünyesinde değiştirici ve dönüştürücü fonksiyonlarını hissettirmektedir.

2.4. Sosyo-Kültürel Yapı

Kültür ve medeniyet, belli bir toplumsal yapının mensubu olarak bireylerin elde ettiği ilim, inanç, sanatsal beceri, örf, adet, beceri, kabiliyet vb. alışılmış davranış ve söylemlerin birbiri içine geçmiş bütünüdür.⁸⁷ Cemil Meriç'e göre kültür; "bir milleti millet yapan her şeydir." Toplumların, insani bir gereksinim olarak uzun yıllar boyunca özümseyerek meydana getirdikleri en önemli toplumsal birikimleridir.⁸⁸ Kültür, bir toplumu diğerlerinden ayırt eden, kendi şahsiyet ve karakteri ile temayüz ettiren özelliklerin tamamıdır.⁸⁹ Farklı bir ifadeyle kültür; bir milletin tüm üyelerine mal olmuş, olayları ele alan yaklaşım biçimleriyle, milli tarih seyri esnasında tesis ettiği değerler toplamıdır.⁹⁰

Kültürün dört tane etkisel durumundan söz edebiliriz. Bunlar; "Kültürleme", bir milletin kültüre dair birikimlerini gelecek kuşaklara aktarmasıdır. "Kültürleşme", farklı toplumların birbirlerinin kültürlerinden etkilenmeleridir. "Kültürlenme", bireyin, grupların ve toplumların farklı kültür arayışına girmesidir. "Kültür Değişmesi", farklı kültürlerle karşılaşan bir kültürün değişim ve dönüşüme uğramasıdır.⁹¹ Kültür, bu ifade edilen aksiyon durumuyla birey ve toplumda değişim ve dönüşümlere sebep olmaktadır. Georg Simmel kültürün etkiselliğinden şöyle bahseder: "Kültürleme/işleme, bir varlığın bu işleme faaliyetinin ortaya çıkmasından önce işlenmemiş, yani doğal bir durumda olduğunu ima ettiği gibi, ayrıca bu öznenin bu sayede yaşadığı dönüşümün, kendi başına gerçekleştirilemese de sadece kültür sayesinde gerçekleştirilebilse bile, doğal yapısı ya da enerjileri içinde örtük olarak bulunduğunu da ima eder. Zira kültürleme/işleme, nesnesini, o nesnenin doğasının temel ve özsel eğilimleri tarafından belirlenen bir kusursuzlaşmaya götürür."⁹² Bireylerin ve toplumların kimlik ve karakterlerine tesir eden değerler bütünü de o milletin kültürel birikimi ile şekillenmektedir.⁹³ Milletlerin ve toplumların kültürel

⁸⁷ Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, 47.

⁸⁸ Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, 305-306.

⁸⁹ Ali Akdoğan, "Kültür ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 438.

⁹⁰ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 20.

⁹¹ Akdoğan, "Kültür ve Din", 440.

⁹² Georg Simmel, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 331.

⁹³ Murat Emre Şahin, "Kültür ve Değerler", *Kültür ve Kimlik: Disiplinlerarası Yaklaşımlar*, ed. Hayati Beşirli - Zeynep Serap Tekten Aksümerli (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 56-57.

birikimleri, onlardan neşet eden değerler toplamı her yeni kuşağın ve toplumsal katmanların gelişim değişim ve dönüşümleri üzerinde yapısal etkilerde bulunmaktadır.

Sosyo-kültürel birikim ve onun kurumları, insan toplulukları üzerinde din, ekonomi, eğitim vb. birçok yönden değişim ve dönüşüm açılarından tesirde bulunmaktadır. Mesela göçebe yaşayan İsrail toplumları, bereketli Filistin bölgesine gelmeleri neticesinde İbrani şahsiyetinde değişiklikler meydana gelmiştir.⁹⁴ Hz. Muhammed'in Peygamberliğinin başlangıcından ölümüne kadarki süreçte, İslam dini değerleri çerçevesinde İslam kültürünün oluşmasıyla birlikte bu kültürel doku, bireyler ve toplumlar üzerinde etkili olmaya başlamıştır. Medine'ye hicretin hemen sonrasında, çevredeki Arap kabileleri bu tesirin altına girerek hızla Müslüman olmaya başlamışlardır. Akabinde devam eden süreçte, özellikle Mekke'nin fethiyle birlikte neredeyse Arap yarımadasının tamamı Müslüman olmuştur. Gelişen bu süreç dinî, insani, vicdani, ahlaki kısacası toplum hayatını kuşatan bütün yaşam alanlarında ve yaşam kalıplarında Arap toplumunu büyük bir dönüşüm ve değişimin etkisine almış ve sonuçta İslam kültür ve medeniyetini birey ve toplum hayatına hâkim kılmıştır.⁹⁵ Kültür ve kültürün bütün bileşenleri hayat buldukları ve adeta hayat verdikleri toplumun, aksiyon halinde akıp giden yaşam sarmalının içerisinde daima hareket etmektedir. Bu hareket ve aksiyon etkilenmeye, etkilemeye ve değişimlere daima zemin hazırlamaktadır. Bir bölgede, bir milletin bünyesinde veya bir toplumsal yapıda uzun yıllar boyunca kabullenilip yerleşmiş olan kültür-medeniyet ve bunlara bağlı hayatta uygulanan değerler bütünü bu ortamlarda bulunan, bulunacak olan, yetişen ve yetiştirilecek olan bütün bireylere farklı yoğunluklarda olsa da tesir ederek değişim ve dönüşümlere sebep olduğu gözlemlenmektedir.

2.5. Medya ve Dijital Faktörler

Sosyal bir varlık vasfıyla, konuşan insanın hayatında iletişim, başkalarıyla konuşmak ve haberleşmek adına vazgeçilmez bir etkinlik olarak yer edinmektedir. İletişim, insanlar arasında belli başlı ortak meselelerin paylaşıldığı bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bireyler ve toplumlar arasında cereyan eden iletişim, toplumsal bir olgu olarak gözükmektedir. İletişim araçlarını; yazılı iletişim araçları, sesli iletişim araçları ve görüntülü ve sesli iletişim araçları olarak sınıflandırabiliriz. Bütün bunların birlikte ele alındığı araçlar toplamına genel bir ifadeyle "medya" denilmektedir.⁹⁶ Medya, kitap, gazete, radyo,

⁹⁴ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 94-95.

⁹⁵ Sariçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 385.

⁹⁶ İbrahim Yenen, "Medya ve Din", *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 423-426.

televizyon ve internet gibi araçlarıyla toplum hayatında eski zamanlardan bu yana varlık göstermektedir. Özellikle günümüzde, internet aracılığıyla yaygınlaşan sosyal medya, birey ve toplum hayatında vazgeçilmez bir konum edinmiştir. Bu konumuyla ve hızla çeşitlenen türleriyle her geçen gün birey ve toplum hayatının çok çeşitli safhalarında değişim ve dönüşüme sebebiyet verdiği tespit edilmektedir.

Sosyal medya, kullanıcılarına ürettikleri bilgi, görsel vb. içerikleri paylaşma imkânı vererek, bireyler arası direkt etkileşimi sağlayarak, sosyal ağlara dâhil olma imkânı sunarak, sanal ortamda alış-veriş olanağı vererek vb. daha birçok yeniliklerle birlikte internet teknolojisinin bir ürünü vasfıyla 2000'li yıllardan itibaren bireyin ve toplumun vazgeçilmezi olma yolunda ilerleyip bu günlere gelmiştir. Sosyal medya, kullanıcılarına sunduğu avantajlarla klasik medya araçlarından ayrılmaktadır. Bireylere, bu mecraların tamamında farklı biçimlerde kendisini özgürce ifade edebilme olanağı sağlamasıyla tercih edilme ve kullanılma bakımından televizyon ve radyo gibi klasik medya araçlarının önüne geçmektedir.⁹⁷ Üretilen çeşitli teknolojik araçlarla birlikte dijital teknoloji süratli bir şekilde ticarete ve sosyal hayatta dönüşüme sebep olmaktadır. Şu an dünya sathında 8 milyar cihaz iletişim halindedir. Bu sayının 2030 yılı itibariyle 1 trilyona ulaşması öngörülmektedir.⁹⁸ Dijitalleşmeyle eş zamanlı bir şekilde sosyal ağların yaygınlaştığı günümüz dünyasında bireylerin ve toplumların hayatlarında ticaret, eğitim, haberleşme, sohbet etme alışkanlıkları gibi hemen her şey değişmekte ve dönüşümler yaşamaktadır.⁹⁹ Dijitalleşme öncesinde insanlar alış-verişlerini dükkânlar ve mağazalardan yaparken şimdilerde çoğunlukla internet marketlerinden yapmaktadır. İnternet öncesi, haberleşme ihtiyaçlarını mektup ve telefon gibi aletlerle yapan bireyler ve toplumlar artık sosyal mecralarda haberleşmekte ve bilgi paylaşımı yapmaktadır. Ülkemizde, üniversite sınavı benzeri sınavlar için dershanelere giden öğrenciler, günümüzde internet üzerinden evinde hazırlıklarını yapmaktadır. Verilen bu örnekler ve sayılamayacak kadar benzerleri internet, dijital âlem ve sosyal medyanın birey ve toplum üzerinde gerçekleştirdiği ve hızla devam ettirdiği değişim ve dönüşümün neticelerini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Sosyal medya ağlarından sadece bir tanesi olan Youtube canlı ve tekrarları şekliyle video içerikleri yayımlamak suretiyle saniyeler içerisinde tüm dünyadan milyonlarca izleyiciye ulaşip fikir, düşünce, haber, bilgi vb. içerikler paylaşabilmektedir. Youtube bu imkân sayesinde yayılan içerik çerçevesinde, ulaşılan bütün insanların ve toplum gruplarının hayatında tesirler meydana getirmektedir. Bu içerikleri yapan Youtuberlar da uluslararası çapta milyonlarca insan

⁹⁷ Harun Özalp, *Dijital Toplum Kuruluşları ve Sosyal Sermaye* (İstanbul: Doruk, 2023), 67-68.

⁹⁸ Ali Rıza Büyükuslu, *Dijital Dönüşüm* (İstanbul: Der Yayınları, 2018), 11-14.

⁹⁹ Büyükuslu, *Dijital Dönüşüm*, 11-14.

tarafından takip edilmekte ve onları tesiri altına almaktadır.¹⁰⁰ Özellikle gençler, kendi kuşaklarından olan Youtuberların ilgilerini çeken davranış ve söylem videolarını titizlikle takip etmekte ve onlardan hayatlarında değişim ve dönüşüme sebebiyet verecek tarzda etkilenmektedir. Çocuklar ve gençler kimlik ve kişilik gelişim süreçlerinde rol modeller edinmektedir. Rol model, insanların değer verdikleri ve hemen her açıdan taklit ettikleri kişilerdir.¹⁰¹ Çocukluk yıllarında rol model alınacak bireyler çoğunlukla değer verilen aile üyeleri içerisinde belirlenirken ergenlikle birlikte örnek alınacak bireyler televizyonlarda, internet mecralarında sürekli görünür olan isimlerden seçilmektedir.¹⁰² Sosyal medya ağları, bireylerin kendilerini sansürlenmeden ifade edebildikleri, bilgiler verebildikleri, haberler yayımladıkları, arkadaşlıklar kurdukları sanal toplumsal alanlardır. Bunun yanı sıra, sivil toplum hareketleri başlatmak için dünya çapında çok hızlı örgütlenmeler yapabildikleri, kamuyu ilgilendiren meselelerde yüksek katılımlı kampanyalar yürütebildikleri dijital ortamlardır. Neticede, bütün bunlarla insanların ve toplumların algılarını, fikirlerini yönelimlerini değiştirebildikleri etkili mecralardır.¹⁰³ Örneğin sosyal medyanın etkin ağlarından Instagram haber ve resim sergileme amaçlı kullanımının yanı sıra ticaret amaçlı olarak etkili bir şekilde ürün reklamı ve satışı amacıyla kullanılmaktadır.¹⁰⁴

Sosyal medya ağları özellikle son on yıl içerisinde birey ve toplum üzerinde dikkat çekici bir şekilde etkin gözükmektedir. Yerinde ve faydalı kullanıldıklarında faydaları saymakla bitmeyecek sosyal medya, bireyleri, iletişim çağı denen bir zamanda sanal ortamlara hapsederek birbirlerinden uzaklaştırmaktadır. Hatta aile bireylerini aynı evin içerisinde iletişimsiz bırakacak bir konuma getirmektedir.¹⁰⁵ Bu tesirleriyle insanların bireysel ve toplumsal yaşam şekillerini olumsuz denebilecek bir tarzda değiştirmekte ve dönüştürmektedir.¹⁰⁶ Bütün bu veriler göstermektedir ki; önceki maddelerde ele alınan faktörlere kıyasla günümüzde artık bireyin ve toplumun değişim ve dönüşümünde daha etken konumda olan faktör, sosyal medya mecraları şeklinde temayüz etmektedir. Sosyal

¹⁰⁰ Chris Stokel-Walker, *You Tuberlar*, çev. Barış Meriç Demir (Ankara: Lykion Yayıncılık, 2021), 8-10.

¹⁰¹ Mehmet Tahir Karaboğa, "Lise Öğrencilerinin Rol Model Tercihlerine İlişkin Bir Çalışma", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/2 (2019), 366.

¹⁰² Ali Çankırılı, *Sorunlarıyla Çözümleriyle Ergenlik Çağı* (İstanbul: Uğurböceği Yayınları, 2018), 40.

¹⁰³ Uğur Gündüz, "Toplumsal Hareketler, Sivil İtaatsizlik ve Sosyal Medya Yansımaları", *Sosyalleşen Birey Sosyal Medya Araştırmaları 1*, ed. Ali Büyükaslan - Ali Murat Kırık (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 135-150.

¹⁰⁴ Nilsun Sarıyer - Seçil Zümrüt, "Instagramda Farklı Süre Geçiren Kullanıcılar, Instagram Reklamlarından Farklı mı Etkilenir?", *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 9-14.

¹⁰⁵ Ümit Demir, "Sosyal Medya Kullanımı ve Aile İletişimi: Çanakkale'de Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk İletişim* 9/2 (2016), 27-50.

¹⁰⁶ Enderhan Karakoç - Onur Taydaş, "Toplumsal Dönüşüm Bağlamında Sosyal Medya ve Değişen Aile Kavramı", *Sosyalleşen Birey, Sosyal Medya Araştırmaları 1*, ed. Ali Büyükaslan - Ali Murat Kırık (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 207-209.

medya, her gün yenileri ortaya çıkan ve hızla yayılan türevleriyle insan ve toplum hayatının neredeyse bütün zaman ve mekânlarını adeta kuşatmış gözükmektedir.

2.6. Sivil Toplum Kuruluşları (Cemaatler, Dernekler, Sendikalar)

Sivil toplum kuruluşları olarak dernekler ve çeşitli kimliklere sahip cemaatler toplumsal yapının bünyesinde hem bireylerle hem de toplumsal yapı ile iletişim ve etkileşim halinde bulunmaktadır. Geçmişten günümüze farklı toplumlarda değişik yapısal durumlarıyla toplumun bireylerinin bir araya geldikleri, toplumsal meselelerle alakalı müzakereler yaptıkları ve sosyalleşme süreçleri yaşadıkları ortamlar olagelmıştır. Bugün de bu sivil toplum örgütleri olarak dernekler, cemaatler bu bağlamda benzer görevler üstlenerek bireye ve topluma tesir etmektedir. Gönüllü dernekler, meslek örgütleri, sendikalar, cemaatler vb. örgütlenmeler sivil toplum hareketleri olarak varlık göstermektedir.¹⁰⁷ Bu örgütlenmeler, kamusal alanda etrafında birleştikleri idealleri doğrultusunda faaliyetler gerçekleştirerek yüz yüze temaslar halinde buldukları toplumun bireyleriyle ve dijital mecralardaki aktiviteleri ile insanlarla dünya çapında etkileşim sağlamaktadır. Bu kuruluşlarla bireylerin etkileşimi neticesinde, bireyde fikirsel ve davranışsal değişim ve dönüşümler görülebilmektedir. Cemaatler ilkel zamanlara ait gruplaşma tipleri olmakla birlikte günümüzde de farklı versiyonlarıyla görülmektedir.¹⁰⁸ Bunların üyeleri arasında kader, ülkü ve kültür birlikteliği hissedilmektedir. Dinî cemaatler, bir liderin çevresinde toplanan cemaatler, Mülkiyeliler Derneği, İstanbul Liseliler Derneği vb. kuruluşlar cemaat tipi örgütlenmelerdir. Cemaatlerin yapısal kodlarında egemenlik kurma unsuru bulunmamakla birlikte liderlerin karizmatik egemenlik geliştirdiği görülmektedir. Hz. Muhammed'in müminler üzerindeki etkisi, diğer peygamberlerin ve dinî liderlerin cemaatleri üzerindeki etkileri bu tür bir rıza egemenliği karakteri göstermektedir.¹⁰⁹

İslam dininin tesis ettiği toplumlarda karizmatik bir yönetici çevresinde şekillenen mezhepler, tarikatlar ve cemaatler sosyolojik dini yapılanmalar olarak daima var olmuştur. Cemaat ve tarikatların en karakteristik görünüşü, karizmatik bir lider öncülüğünde belli bir ideal doğrultusunda birleşerek üyelerine dinî ahlak kazandırmayı amaçlamalarıdır.¹¹⁰ Günümüzde tarikatlar ve cemaatler, cumhuriyet tarihinin başlangıcıyla bu yapılanmaların kapatılmasının akabinde format değişikliğine giderek çeşitli dernek, vakıf, sivil toplum örgütü gibi kanuni örgütlenmeler altında “cemaat” adı verilen yapılanma formatına

¹⁰⁷ Özalp, *Dijital Toplum Kuruluşları ve Sosyal Sermaye*, 82-83.

¹⁰⁸ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 22.

¹⁰⁹ Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, 21-31.

¹¹⁰ Saffet Köse, “Türkiye Gerçekliğinde Sivil Toplum ve Cemaatler”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 10-11.

geçmişlerdir.¹¹¹ Sivil toplumların dernekler ve sendikalar gibi şekillenmeleri, sosyal, kültürel, iş, sanat, çevre ve eğitim-öğretim gibi çeşitli alanlarda aksiyon sergileyen, siyaset üzerinde etkili olmayı hedefleyen, bilinçli sivil toplumsal yapılanmalardır.¹¹² Sivil toplum örgütleri, ister dini içerikli cemaatsel vakıflar ve dernekler olsunlar isterse devlet ve yönetenlerin otoritesine karşı toplumun haklarını savunmak üzere kurulmuş olan sendikalar ve dernekler olsunlar toplum sahnesinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Bunlar, belirledikleri ideal ve ülküleri çerçevesinde toplumun beklentilerine daha üst seviyelerde hizmet edebilmelerine göre bireyler ve toplum nezdinde ön plana çıkabilmekte ve etkinlikleri daha belirgin hale gelebilmektedir. Bu yönleriyle dini cemaatlerin ve diğer sivil toplum derneklerinin bireyler ve toplum bünyesinde söylemler, eylemler, yaşam kalıpları, kimliksel yaklaşımlar vb. birçok açıdan değişim ve dönüşüme sebebiyet verdikleri gözlemlenmektedir.

2.7. Arkadaş Çevresi

Arkadaşlık, arkadaşlarla beraberken üstlenilen tamamlayıcılık, karşılıklı yapılan iyilikler, paylaşılan olumlu sevgi bağı olarak tanımlanmaktadır.¹¹³ Arkadaş grupları, çocukların ve gençlerin hayatlarında sosyalleşmeleri, kimlik ve kişilik inşaları, karakter edinmeleri vb. açılardan anne-babası ve ailesinden sonra en önemli çevresel faktör konumundadır. Çocukların okul hayatına başlamalarıyla birlikte sosyalleşmelerinde ve kimlik inşa süreçlerinde en etkin sosyal grup, genellikle akranlarından oluşan arkadaş çevreleri olmaktadır. Çocuk, arkadaşlarıyla geçirdiği eğitim, öğretim, oyun, eğlence vb. etkinlik zamanları esnasında sosyalleşmekte, problemler yaşayıp çözümler üretmeyi öğrenmekte, sevinçler ve üzüntüler yaşayıp alması gereken tavır ve tutumları kavramakta ve genel ifadesiyle ailede temellerini büyük oranda attığı kimlik inşa sürecini tamamlamaya devam etmektedir.¹¹⁴ Okul öğrencileriyle yapılan bir araştırma, arkadaş sevgisi ile okul sevgisinin doğru orantılı olarak arttığını tespit ederek çocukluk ve gençlik yıllarında arkadaşlığın ve arkadaşlara bağlılığın önemini ortaya koymaktadır.¹¹⁵

Çocukların ve gençlerin arkadaşlara düşkünlükleri, onları düzenli olarak birlikte olabilecekleri arkadaş gruplarına üye olmaya sevk etmektedir. Bu güdülenmeyle hareket eden birey, hedef olarak tespit ettiği gruba dâhil olabilmek için artık belli fedakârlıklar

¹¹¹ Kemaleddin Taş - Tarık Güvendi, "Din ve Dünyevileşme Bağlamında Türk Toplumunda Tarikat ve Cemaatler", *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 34 (2021), 11.

¹¹² Köse, "Türkiye Gerçekliğinde Sivil Toplum ve Cemaatler", 12.

¹¹³ Nevra Atış Akyol - Neslihan Güney, "En İyi Arkadaşın Kim? Okul Öncesinde Arkadaş İlişkileri", *Kastamonu Education Journal* 28/6 (2020), 2398.

¹¹⁴ Akyol - Güney, "En İyi Arkadaşın Kim? Okul Öncesinde Arkadaş İlişkileri", 2392-2392.

¹¹⁵ Aslı Özgök - Mediha Sarı, "Ortaokul Öğrencilerinin Okula Aidiyet Duygusu ve Arkadaş Bağlılık Düzeyi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/3 (2016), 79-81.

yapmayı göze almaktadır. Bu durum, onun katılmayı hedeflediği grubun kendine mahsus olumlu veya olumsuz, suç içeren veya masum bütün davranışlarını belki de hiç değerlendirmeye tabi tutmadan kabullenmeye yönlendirmektedir. Bu tutum olumlu veya olumsuz etkileşimlere sebebiyet verebilmektedir. Mesela, uyuşturucu bağımlılığı üzerinde yapılan bir araştırmada elde edilen verilere göre, bağımlılığın % 82,6'sı arkadaş grupları içerisinde edinilmektedir.¹¹⁶ Süreç içerisinde grubun kural, kaide, konuşma tarzı, davranış kalıpları ve sosyal ilişki modelleri gibi birçok karakteristik özellikleri hızlı bir şekilde öğrenilmekte ve içselleştirilmektedir. Grup, ahlaki değerler açısından toplum tarafından olumlu olarak değerlendirilip benimsenen değer yargılarına sahipse yeni üye de bunları benimsemektedir. Fakat tam tersi istikamette bir görüntü sergileniyorsa bu kez de yeni üye, arkadaşlık grubunda kalabilme hatırına toplumsal ahlakın olumsuz baktığı kötülükleri kabullenebilmektedir. Neticede, grup karakteristiği olarak sigara vb. kötü alışkanlıklar ve daha kötülükleri bu gruba üye olmak ve onlardan birisi sayılabilmek uğruna rahatlıkla yapılabilecek davranışlar olarak görülebilmektedir. Yapılan bir araştırmada kendisiyle mülakat yapılan bir genç, arkadaş çevresinin etkisi ve onlarla birlikte olabilme düşüncesinin sonucu olarak Fransa'da yaşayan bir Müslüman olmasına rağmen, dini inancının yasakladığı birçok davranışı rahatlıkla yapabildiğini ifade etmektedir.¹¹⁷ Gençler, arkadaş gruplarının davranışsal eğilimlerine göre hareket edip onlardan birisi olduklarını ispat etmek ve grup tarafından onaylanmakla birlikte değer görebilmek adına, yanlış yönelimlerden şiddet içerikli davranışları da rahatlıkla yapabilmektedir.¹¹⁸

Arkadaş çevresi çocuklar ve gençler için kişilik gelişimleri açısından son derece önem arz etmektedir. Olumlu karaktere sahip bir arkadaş çevresi ve arkadaş grubuna dâhil olan birey onların iyiliklerinden etkilenmektedir. Olumsuz kişilik yansımalarının sergilendiği arkadaşlık grup ve ortamlarında bulunan bir birey de onların kötülüklerinden etkilenmektedir. Bu iyilikler ve kötülükler bireyin inşa sürecindeki karakterine, kimlik gelişim sürecine yansımaktadır. Bu süreç, devam ettiği hal üzere bireyin kişiliğinde değişim ve dönüşüm denilebilecek tarzda görünürlüklere sebebiyet verebilmektedir.

¹¹⁶ Hacı Mehmet Soysaldı, "Gençliğimizi Tehdit Eden Zararlı Alışkanlıklar: Sigara, Alkol ve Uyuşturucu", *Humanities Sciences* 2/2 (2007), 94-95.

¹¹⁷ Hilmi Keleş, *Türk Kökenli Göçmenlerin Avrupa Kültürüne Uyum Sürecinde Karşılaştığı Dini Sorunlar-Fransa Örneği* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 449.

¹¹⁸ Esra Burcu vd., "Arkadaş Grubuna Sahip Olmaya Verilen Önemin Gençlerin Vandalizmi Üzerindeki Etkisi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2007), 32-34.

Sonuç

Her bireyin ve özellikle de gelişim yaşında kimlik ve kişilik inşası sürecinde olan çocukların ve gençlerin yeniliklere açık oldukları bir fiziki ve ruhi evreden geçtiklerinden dolayı çevresel faktörlerin etkileriyle birlikte kendi istek, arzu ve yönelimleri neticesinde değişim ve dönüşüme meyilli oldukları bilinmektedir. Hayatta değişmeyen tek olgunun değişim olmasının doğal neticesi, dünya hayatının öznesi, inşacı, eğitilen, gelişim kaydeden ve yeniliklere açık olan insanoğlu değişim ve dönüşüm olgularının en aktif elemanı olma özelliği sergilemektedir.

Comte ve Durkheim ekseninde şekillenen işlevselci kuramın toplum ve bireye yaklaşımında, bireyden topluma dönük odayşmacı bir etkileşim ve ilişki süreci kendini göstermektedir. Bu kuramın temel öngörüsüne göre; insan, toplumsal bir varlık olduğundan dolayı kimlik ve kişilik oluşumu, şahsiyet inşası ve karakter yapılanması gibi değişim ve dönüşümün derinden hissedildiği süreçleri akıl ve irade sahibi bir canlı olarak sadece kendi etkisinde yaşamamakta aynı zamanda çevresel faktörlerden de olumlu veya olumsuz denilebilecek şekillerde etkilenmektedir. Bu değişim ve dönüşümün faktörleri, bireyin fitri yaratılış ve gelişim seyrine uygun bir aşama sürecinde, aile, eğitim kurumu (örgün ve yaygın kurumlar), sosyo-kültürel yapı, medya, sosyal medya ve bütün dijital mecralar, sivil toplum kuruluşları ve arkadaş çevresi şeklinde ifade edilebilmektedir. Sosyal hayatın her kademesinde sürekli aksiyon halinde görülebilen bütün bu faktörler bireyin hayatında, kimlik, kişilik, karakter, söylem ve eylem gibi birçok yönden değişim ve dönüşüm yaşamasına sebebiyet vermektedir.

Bu çalışmada, toplumun bütün kademelerinde varlık gösteren bireylerin, farklı aşamalarıyla devam eden hayat serüvenlerinde yaşadıkları olumlu veya olumsuz değişim ve dönüşümlerinde, yukarıda ele alınıp irdelenen toplumsal faktörlerin, toplumların bakış açılarına göre göreceli bir şekilde, etki ettikleri ortaya konulmaktadır. Çalışma çerçevesinde araştırmanın sınırlılıklarına göre bir açılım yapılmaktadır. Günümüzde, bireyler üzerinde yoğun bir etkiye sahip olduğu gözlemlenebilen dijital mecraların ve sosyal medya aygıtlarının bireylere etkileri farklı açılarıyla ve boyutlarıyla araştırılmaya gereksinim duyduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Akdoğan, Ali. "Kültür ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 437-452. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Akdoğan, Ali. *Sosyal Değişme ve Din*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004.
- Akyol, Nevra Atış - Güney, Neslihan. "En İyi Arkadaşın Kim? Okul Öncesinde Arkadaş İlişkileri". *Kastamonu Education Journal* 28/6 (2020), 2391-2400.
- Akyüz, Niyazi - Çapcıoğlu, İhsan. "Dini Gruplar Sosyolojisi ve Yeni Dini Hareketler". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 507-538. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Aman, Fatih. "Sosyoloji Teorilerine Aktörler-Faktörler Bağlamında Bir Bakış Denemesi". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2017), 17-28. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.269153>
- Apalı, Yasemin. "Toplumsal Değişme Bağlamında Bilginin Değişimi ve Dönüşümü". *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute* 8/17 (2016), 395-405.
- Aron, Raymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. çev. Korkmaz Alemdar. Ankara: Bilgi Kitabevi, 1994.
- Arslantürk, Zeki. *Uygulamalı Sosyal Araştırma Metot ve Teknikler SPSS*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Burcu, Esra vd. "Arkadaş Grubuna Sahip Olmaya Verilen Önemin Gençlerin Vandalizmi Üzerindeki Etkisi". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2007), 23-44.
- Büyükuslu, Ali Rıza. *Dijital Dönüşüm*. İstanbul: Der Yayınları, 2018.
- Canatan, Kadir - Yıldırım, Ergün. *Aile Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap, 2013.
- Castells, Manuel. *Ağ Toplumunun Yükselişi*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri*. çev. Ümit Meriç. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 1967.
- Coşkun, Ali. "Geleneksel Toplum ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 171-180. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Çankırılı, Ali. *Okul Ailede Başlar*. İstanbul: Zafer Yayınları, 2014.
- Çankırılı, Ali. *Sorunlarıyla Çözümleriyle Ergenlik Çağı*. İstanbul: Uğurböceği Yayınları, 2018.
- Çapcıoğlu, İhsan. "Karakter Oluşumunda Ailenin Rolü". *Hız Peygamber ve Şahsiyet İnşası*. ed. Hale Şahin - Mustafa Çuhadar. 116-133. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2024.
- Çivitci, Asım - Topbaşoğlu, Turnel. "Akılcı Duygusal Eğitimin Ortaokul Öğrencilerinin Yaşam Doyumları Üzerindeki Etkisi". *Ege Eğitim Dergisi* 16/1 (2015), 13-29. <https://doi.org/10.12984/eed.56560>

- Demir, Ümit. “Sosyal Medya Kullanımı ve Aile İletişimi: Çanakkale’de Lise Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”. *Selçuk İletişim* 9/2 (2016), 27-50. <https://doi.org/10.18094/si.99029>
- Dewey, John. *Okul ve Toplum*. çev. Özgür Özyürek. Ankara: Dorlion Yayınları, 2023.
- Durkheim, Emile. *Toplumsal İşbölümü*. çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem Yayınları, 2006.
- Düzgün, Ali. “Değişim ve Toplumsal Değişim Şartları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1-4 (1998), 309-332.
- Emde, Robert N. “İlişkilerin, İlişkiler Üzerindeki Etkisi: Klinik Müdahaleye Geliştirici Bir Yaklaşım”. çev. Rüçhan Gökdağ. *Aile İçi İlişkiler Karşılıklı Etkiler*. ed. Robert A. Hinde - Joan Stevenson Hinde. 387-410. Ankara: Sınırsız, 2017.
- Eraslan, Levent. “Sivil Toplum Kuruluşları ve Toplumsal Hareketler”. *Sosyoloji*. ed. İhsan Sezal. 477-511. İstanbul: Beta, 2017.
- Eren, Selim. “Din, Devlet ve Siyaset”. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 615-630. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Falk, Jorn. “Ferdinand Tönnies”. çev. Lülüfer Körükmez. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 1/2 (2004), 45-60.
- Fırıncı Orman, Türkan. “Toplum ve Eğitim”. *Sosyoloji*. ed. İhsan Sezal. 145-178. İstanbul: Beta, 2017.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*. ed. Cemal Güzel. çev. Hüseyin Özel vd. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2012.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Gündüz, Uğur. “Toplumsal Hareketler, Sivil İtaatsizlik ve Sosyal Medya Yansımaları”. *Sosyalleşen Birey Sosyal Medya Araştırmaları 1*. ed. Ali Büyükaslan - Ali Murat Kırık. 133-154. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Güngör, Nevin. *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Günsoy, Güler. “Beşeri Sermaye ve İnsani Gelişme İçin Erken Çocukluk Eğitiminin Önemi”. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 4/2 (2009), 23-43.
- İbn Haldun el-Hadrami. *Mukaddime*. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Kültürel Psikoloji: Kültür Bağlamında İnsan ve Aile*. İstanbul: Evrim Yayınevi, 2000.
- Karaboğa, Mehmet Tahir. “Lise Öğrencilerinin Rol Model Tercihlerine İlişkin Bir Çalışma”. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/2 (2019), 363-391. <https://doi.org/10.17860/mersinefd.537859>

- Karakoç, Enderhan - Taydaş, Onur. "Toplumsal Dönüşüm Bağlamında Sosyal Medya ve Değişen Aile Kavramı". *Sosyalleşen Birey, Sosyal Medya Araştırmaları* 1. ed. Ali Büyükaslan - Ali Murat Kırık. 207-224. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler*. Ankara: Nobel, 2017.
- Kartal, Sadık. *Eğitimde Örgütsel Sosyalleşme*. Ankara: Maya Akademi, 2007.
- Keleş, Hilmi. *Türk Kökenli Göçmenlerin Avrupa Kültürüne Uyum Sürecinde Karşılaştığı Dini Sorunlar-Fransa Örneği*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Kırık, Ali Murat. "Gelişen Web Teknolojileri ve Sosyal Medya Bağımlılığı". *Sosyalleşen Birey Sosyal Medya*. ed. Ali Büyükaslan - Ali Murat Kırık. 69-102. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.
- Koçancı, Mustafa. "Kent, Kültür ve Kimlik: Türkiye'de Kentin Dönüşümü". *Kültür ve Kimlik: Disiplinlerarası Yaklaşımlar*. ed. Hayati Beşirli - Zeynep Serap Teken Aksürmeli. 25-52. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.
- Köse, Saffet. "Türkiye Gerçekliğinde Sivil Toplum ve Cemaatler". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 9-22.
- Kurt, Abdurrahman. "Aile ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 387-400. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kurt, Abdurrahman. "Toplum ve Din". *Sosyoloji*. ed. İhsan Sezal. 375-409. İstanbul: Beta, 2017.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2020.
- Marx, Karl. *Kapital*. çev. Mehmet Selik. İstanbul: Sol Yayınları, 2003.
- Mensching, Gustav. *Dinî Sosyoloji*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Mutlu, Erol. *İletişim Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2004.
- Neuman, W. Lawrence. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Özlem Akkaya. 2 Cilt. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022.
- Okşar, Yusuf - Çalışkan, Necmettin. "Değişim ve Dönüşüm Kavramları Çerçevesinde Nübüvvetin Bireyin ve Toplumun İnşası Açısından Değeri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 652-680. <https://doi.org/10.51702/esoguifd.1024681>
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Değişim ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 271-296. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Özalp, Harun. *Dijital Toplum Kuruluşları ve Sosyal Sermaye*. İstanbul: Doruk, 2023.

- Özçelik, Ayşe - Taşkın, Osman. "Din Eğitiminde Ailenin Benimsediği Batıl İnançların Çocuklar Üzerindeki Psiko-Sosyal Etkileri". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (2024), 409-434. <https://doi.org/10.33718/tid.1514905>
- Özgök, Aslı - Sarı, Mediha. "Ortaokul Öğrencilerinin Okula Aidiyet Duygusu ve Arkadaş Bağlılık Düzeyi". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25/3 (2016), 71-86.
- Pamuk, Akif. *Kimlik ve Tarih Kimliğinin İnşasında Tarihin Kullanımı*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2017.
- Perşembe, Erkan. *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.
- Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.
- Sariyer, Nilsun - Zümrüt, Seçil. "Instagramda Farklı Süre Geçiren Kullanıcılar, Instagram Reklamlarından Farklı mı Etkilenir?" *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 1-19. <https://doi.org/10.31006/gipad.325847>
- Selçuk, Ahmet. *Türkçe Sözlük*. Konya: 4E Yayın Yapım, 2013.
- Sezal, İhsan. "Toplum ve Aile". *Sosyoloji*. ed. İhsan Sezal. 109-143. İstanbul: Beta Yayınları, 2017.
- Simmel, Georg. *Bireysellik ve Kültür*. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Soysaldı, Hacı Mehmet. "Gençliğimizi Tehdit Eden Zararlı Alışkanlıklar: Sigara, Alkol ve Uyuşturucu". *Humanities Sciences* 2/2 (2007), 80-101. <https://doi.org/10.12739/10.12739>
- Stokel-Walker, Chris. *You Tuberlar*. çev. Barış Meriç Demir. Ankara: Lykion Yayıncılık, 2021.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev. Osman Akınhay. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2010.
- Şahin, Murat Emre. "Kültür ve Değerler". *Kültür ve Kimlik: Disiplinlerarası Yaklaşımlar*. ed. Hayati Beşirli - Zeynep Serap Tekten Aksümerli. 53-70. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1975.
- Taş, H. Yunus. "Toplumsal Sınıfların Değişim Sürecinde, Sendikalar ve Sendikaların Geleceği". *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 1/1 (2012), 60-80.
- Taş, Kemaleddin. "Sosyolojik Din Tanımları". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 37-42. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Taş, Kemaleddin - Güvendi, Tarık. "Din ve Dünyevileşme Bağlamında Türk Toplumunda Tarikat ve Cemaatler". *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji* 34 (2021), 29-34.
- Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Topçu, Nurettin. *Psikoloji*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.

Hilmi Keleş

- Topçu, Nurettin. *Sosyoloji*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2023.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1967.
- Ünal, Mehmet Süheyl. "Bireycilik ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 223-252. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Vural, Birol (ed.). *Öğrencinin Başarısı İçin Aile-Okul Birlikteliği*. İstanbul: Hayat Yayıncılık, 2005.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Pala. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Yaka, Aydın. *Sosyal Değişme Türk Modernleşmesi*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2011.
- Yenen, İbrahim. "Medya ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 423-433. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Yıldız, İbrahim. "Kur'an Ayetleri Işığında Ailenin Görevleri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2023), 251-267.
- Zeybekoğlu Dünder, Özge. "Değişen ve Değiş(e)meyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri". *Değişen Toplumda Değişen Aile Sosyolojik Tartışmalar*. ed. Nurşen Adak. 39-64. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2012.